

Baimės ieškojimas¹

Samprotavimai apie vieną liaudies pasakų grupę

ĮVADINĖS PASTABOS

Šie samprotavimai pateikiami pirminės analizės forma ir gali būti laikomi tik sugestijomis arba hipotezėmis. Jie orientuojami dviem skirtingomis kryptimis:

- a) jais siekiama išplėsti mūsų žinias apie naratyvinius modelius;
- b) jais norima pateikti šiokių tokių duomenų sunkiai ir subtiliai santykių tarp folkloro ir mitologijos problemai.

Korpusą, kuriuo remiasi šie samprotavimai, sudaro trisdešimt trys lietuvių liaudies pasakos apie Bebaimio Herojaus nuotykius variantai². Ši labai paplitusi tema yra visai Europai būdingų liaudies vaizdinių ir fabulų dalis: tai leidžia mums nepateikti pačios pasakos teksto ir laikyti, kad šie svarstymai apie naratyvinę struktūrą yra reikšmingi bendresniu požiūriu. Tačiau, kiek išvelgiamas grynai „stebuklinis“ arba mitinis pasakos turinys, tiek iš to daromos kai kurios išvados yra riboto pobūdžio ir taikytinos vien lietuvių kultūros kontekstui: jei kartais ir

¹ Šis tekstas parašytas reiškiant pagarbą Claude'ui Lévi-Straussui.

² Penki šios pasakos variantai randami J. Basanavičiaus veikalė *Iš gyvenimo vėlių bei velnių* (Chicago, 1903). Už kitus variantus esame dėkingi Lietuvos Mokslų Akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutui, kurio archyvuose saugomi dar dvidešimt septyni rankraštiniai pasakos variantai. Paskutinįjį variantą lenkų kalba yra paskelbęs M. Davainis-Silvestraitis (M. Dowojna-Sylwestrowicz, *Podania Żmujdzkie*, t. 2, p. 419).

įmanomos ekstrapoliacijos arba sugretinimai su faktais, priklausančiais europietiškamajam arealui ar indoeuropiečių mitologijai, tai jie išeina už šios esė rėmų.³

1. NARATYVINĖ STRUKTŪRA

Akivaizdu, kad, norint ištirti nežinomą sritį, reikia remtis tuo, kas žinoma. O tai, ką mes geriausiai žinome liaudies pasakų srityje, esame gavę iš Proppo, kuris yra išanalizavęs grupę rusų pasakų, tradiciškai vadinamų bendru „stebuklinių pasakų“ vardu. Nedidelė grupė pasakų, kurias liečia mūsų samprotavimai, kaip tik yra „stebuklinio“ pobūdžio ir turi bendrybių su Proppo nagrinėtomis. Galėtume manyti, kad mūsų pasaka tėra „stebuklinio“ žanro pogrupis. Deja, paties stebuklinio pasakų pobūdžio Proppas iš tikrųjų negalėjo aprašyti, nepakankamai pažindamas jų kodą (semantinį universumą, kuriam tos pasakos priklauso), ir čia reikia pridurti, kad vieną Proppo analizės savitumų kaip tik sudaro nepriklausomas nuo turinio formalus pasakos (laikomos atskiru žanru, vienu iš galimų naratyvinės struktūros tipų) apibrėžimas.

Stengdamiesi pasinaudoti Proppo atradimu, esame bandę atskleisti pagrindines semantines kategorijas, kurios formaliai įrėmina naratyvinę struktūrą.⁴ Taigi bus naudinga vėl imti kiekvieną pripažintų pagrindinių kategorijų ir pažiūrėti, kaip jos funkcionuoja pasakojime apie Bebaimio Herojaus žygdarbius.

1.1. Herojus ir socialinė tvarka

Pradinė stebuklinės pasakos situacija gali turėti tam tikrą skaičių konstantų:

1. Tvirtinama egzistuojant socialinę tvarką, kuri išreikšta amžiaus grupių skirtumu ir pagrįsta senių autoriteto pripažinimu.

2. Tai situacijai būdingas šios tvarkos griovimas, kuri sukelia jaunosios kartos atstovų (bet ne paties herojaus) neklusnumas ir kaip šio padarinys – kylančios nelaimės, visuomenės susvetimėjimas.

³ Prisipažįstame, kad esame nesusipažinę su svarbiu Ivanovo ir Toporovo darbu iš baltarusių mitologijos, kuri labai artima lietuvių mitologijai.

⁴ Žr. mūsų *Struktūrinę semantiką (Sémantique structurale, Paris: Larousse, 1966)* ir ypač paskutinius tris skyrius, kuriuose aptariamos naratyvinės struktūros.

3. Herojui – individui, kuris tokiu būdu išsiskiria iš visuomenės, – tenka vaidmuo imtis misijos, kurios tikslas – įveikti susvetimėjimą ir atstatyti pažeistą socialinę tvarką.

Šiuo požiūriu Proppo nagrinėjama pasaka atrodo priklausanti *pasakojimų poklasiui* (apimančiam taip pat mitinius, literatūrinius pasakojimus arba paprasčiausiai istorijas, kurias žmogus pasakoja sau pačiam), kuri galima apibūdinti kaip pasakojimus apie socialinės tvarkos atstatymą.

Palyginti su šiuo poklasiu, Bebaimio Herojaus pasaką apibūdina pakankamai ryškūs skirtumai:

1. Pirmiausia ji teigia socialinę tvarką, pagrįstą plačiai suprantamu autoritetu: klusnumu seniesiems ir šventumo baime.

2. Tačiau šią socialinę tvarką griauna ne jaunoji karta, o herojus, kurio asocialų charakterį labai aiškiai pabrėžia keistas jo elgesys. Gal net teisingiau būtų pasakyti, kad čia nematyti nei socialinės tvarkos griovimo, nei iš to išplaukiančių nemalonių pasekmių. Pažeidimas ir susvetimėjimas yra ne visuomenės, o individo lygmenis: tai, kad jis gyvena nepripažindamas nei pasaulietinio, nei šventojo autoriteto, herojus junta kaip trūkumą, kaip susvetimėjimą, jis ir yra impulsas pasakojimo, kuris atsiskleidžia kaip pripažinti verto autoriteto ieškojimas.

3. Herojus, netekęs socialinės funkcijos, mėgina atsikratyti savo susvetimėjimo, vėl atrasti tvarkos, į kurią jis galėtų įsijungti, principą.

Taigi Bebaimis Herojus siekia ne atstatyti socialinę tvarką, bet atrasti pasaulio tvarką.

1.2. Sutarties nebuvimas ir adresanto ieškojimas

Iš šių pradinių duomenų išplaukia svarbi pasakojimo struktūros transformacija, kurią galima numatyti.

Matėme, kad pasakojimas apie socialinės tvarkos *atstatymą* susiklosto į dvi pagrindines semantines ašis:

1. Adresantas (socialinis autoritetas, pavedantis herojui tam tikrą išgelbėjimo užduotį) skiria herojui adresato vaidmenį ir tuo būdu nustato su juo sutarties santykį, duodamas suprasti, kad šios sutarties įvykdymas bus patvirtintas atlygiu (taip pasakojimas gauna bendresnę – mainų – formą).

2. Sutartis sukuria ieškojimų ašį, subjekto noro pasiekti objektą naratyvinę manifestaciją; tuo būdu paaiškinamas pasakojimo korpusas, kuris artikuliuojamas kaip programuota veikla.

Pasakojimas apie *naujos tvarkos įvedimą* pasirodo kitoks:

1. Kad *herojus* išeina ieškoti nuotykių savo noru, ar tai, kad jis išvaromas iš namų be jokios užduoties, rodo adresanto nebuvimą ir atima iš herojaus paprastai būtiną adresato savybę. Taigi *adresanto vs adresato* ašis čia nėra manifestuota ir negali pagrįsti ieškojimo. Tuo būdu herojus tam tikru laipsniu yra ir noro veikti, ir visiškos veikimo laisvės įsikūnijimas.

2. *Subjekto vs objekto* ašies pirmumas negali nesukelti aktantų sinkretizmo, kurį pirmas patiria pats pasakotojas. Tuo būdu herojus, nesaistomas sutarties, virsta savo paties adresantu: jis ne tik atsisako atlygio už savo žygdarbius (tokiu būdu nepripažindamas atsitiktinių adresantų), bet pats atlygina tiems, kurie jam nurodo, kur gali rasti baimę. Vadinas, tai yra subjekto ir adresanto sinkretizmas. Kita vertus, tai, kad ieškojimo objektas yra baimė, reiškia, jog subjektas ieško kažko, kas metonimiškai ar tiesiogiai sukeltų baimę, t.y. to, ką jis gali pripažinti autoritetu. Žodžiu, jo ieškojimas – tai ieškojimas adresanto; taigi čia esama objekto ir adresanto sinkretizmo.

Toliau šitaip samprotaujant galima sakyti, kad noras rasti adresantą implikuoja norą tapti adresatu: vadinas, toks ieškojimas – tai sutarties ieškojimas.

1.3. Išbandymas: pergalė arba pralaimėjimas

Proppas, analizuodamas naratyvinę struktūrą, šalia sutarties, išryškino esant kitą fundamentalią naratyvinę sintagmą: išbandymą. Kartą išėjęs ieškoti, herojus realizuoja seriją atlikčių, kurios, tam tikru būdu palaipsniui sunkinamos, turi baigtis pergale, susvetimėjimo objekto pasisavinimu. Mūsų nagrinėjamas pasakų pogrupis, be jokios abejonės, turi šią elementarią sintagmatinę struktūrą, priklausančią geidimo ašiai: iš tikrųjų geidimas išorinės elgsenos plotmėje yra herojaus kovingumo ir jo noro nugalėti pamatas. Kad iš tikrųjų būtų herojum, jis privalo geisti nugalėti ir net – kaip būdinga pasakojimų žanrui, kurį nagrinėjame, – būti nugalėtoju.

Tačiau jo ieškojimo objektas yra baimė, o išbandymai, kurių jis siekia, sumanyti tam, kad sukeltų jam baimę. Priešininkas šiuose išbandymuose tegali būti eventualus adresantas (arba jo pasireiškimas, jo hiponiminė manifestacija). Taigi situacija, kuria baigiasi pasakojimas, yra paradoksiška: herojus atsiduria prieš du vienas kitam prieštaraujančius

reikalavimus; jis privalo geisti pergalės, tačiau kartą tapęs nugalėtoju, jis nepasiekia savo ieškojimų objekto; kad įvykdytų savo uždavinį, jis turi būti nugalėtas, tačiau jei jis nugalėtas, tai nustoja buvęs herojum. Du principai vienu metu reguliuoja šį naratyvinį žanrą: a) didvyriškas herojaus charakteris (aktantų struktūros taisyklė), b) būtinumas, kad pasakojimas turėtų pabaigą, t.y. kad išbandymas baigtųsi objekto gavimu (funkcinės struktūros taisyklė); šiuo atveju abu šie principai, regis, šalina vienas kitą.

Iš pirmo žvilgsnio problema atrodo neišsprendžiama, ir net galima paklausti, ar tyrinėjamas pasakojimų žanras tinka tokių kaip šis turinių manifestacijai. Prie to dar grįšime.

Šiaip ar taip, būtina pažymėti pasakotojo, susidūrusio su tokiu prieštaravimu, suglumimą. Kita vertus, turėjome progą matyti⁵, žvelgdami iš pasakotojo regėjimo taško, kad pasakojimo generavimas įpareigoja jį atsižvelgti vienu metu į tai, kas suderinama, ir į tai, kas nesuderinama tarp pasakojimo pradžios ir pabaigos, ir kad kur kas sunkiau atsižvelgti į pabaigą nei į pradžią vien dėl to, kad padidėja valdytinų kintamųjų skaičius.

Vadinas, normalu, kad daugumoje mūsų pasakos variantų *pirmenybė teikiama pergalingam herojui, o ne jo galutinei pergalei* (t.y., tiesą sakant, ne jo pralaimėjimui) ir kad naracijos eigoje pasaka pakreipiama taip, kad užmirštamasis ir ieškojimo objektas, ir sykiu to ieškojimo galutinis tikslas: *Herojus, nugalėjęs Velnią (=šėtoną), atlyginamas už savo laimėjimą ir gauna karaliaus dukterį bei valdžios vairą*. Tik šešiuose iš trisdešimt trijų žinomų pasakos variantų prisimenamas tikslas, kurį herojus sau kėlė, ir prie pasakojimo – paviršinės naratyvinės struktūros lygmenyje – prijungiama epiloginė sekvencija, neturinti ryšio su pačiu pasakojimu, bet mėginanti tokiu nekanonišku būdu išlaikyti jo giliają struktūrą.

Matyti, kad pradinės situacijos inversija, lemianti naratyvinių struktūrų sintagmatinį perkėlimą – sutartis eina po išbandymo, o ne prieš jį – sukelia struktūrinius prieštaravimus ir pagaliau priveda prie formaliai traktuojamo pasakojimo sutrikimo.

1.4. Herojaus erdvė: stebuklingumas ar mitiškumas?

Paskutinis struktūrinis pasakojimo kaip žanro apibrėžimo elementas – erdvinė disjunkcija. Pasakojimas būtinai apima dvi skirtingas ir

⁵ Žr. straipsnį „Pasakojimo aktantų struktūra“.

atskirtas izotopijas: vietą, kurioje įsikūrusi visuomenė, ir vietą, kurioje herojus realizuoja savo atliktis. Ši herojaus erdvė – kurioje, tarp kitko, telpa beveik visas Proppo nagrinėjamos pasakos „stebuklingumas“ – yra uždara ir atribota socialinės deiksės, kuri žymi herojaus sugrįžimą. Socialinio *čia* atžvilgiu, tai yra tas *kitur*, leidžiantis herojui atsiskirti ir atlikti verčių transformacijas, kurios paskui, jam grįžus, atsispindi visuomenės aksiologinėje būtyje.

Mūsų nagrinėjamų pasakų pogrupį, priešingai, charakterizuoja herojaus negrįžimas. Išskyrus kelias išimtis, herojaus išvykimas yra galutinis, kad ir koks būtų paskutinis sprendimas, kurį randa pasakotojas, siekdamas baigti pasakojimą. Tatai, beje, koherentiška, nes herojus yra neigėjas tų verčių, kuriomis pagrįsta visuomenė: pasaulietinis autoritetas, kuriam atstovauja tėvas, ir šventasis autoritetas, kurį turi dvasininkas, tėra nuviliantys apsimetėliai. Kita vertus, kad galėtų būti ezoteriniu herojum, jam trūksta noro pakeisti visuomenę.

Matėme, kad pasakojimo nukrypimas naracijos plotmėje, kai herojus nesaistomas nei sutarties, nei išipareigojimo sugrįžti, tegali pagimdyti antrą pasaką, neturinčią ryšio su pirmąja. Tačiau šis antrasis pasakojimas, šitaip atskirtas, sykiu netenka galutinio tikslo. Herojaus atliktys – nors ir grupuojamos ne viename variante pagal tam tikrus paprastus laipsniškumo principus – dėl šios aplinkybės atrodo tik paskiri epizodai, kuriuos galima sudėlioti į vieną grandinę kaip atsitiktinius herojaus „poelgius“ (jo veiksmai – tai puokštė predikatyvinių manifestacijų, iliustruojančių jo nuolatinės būties būdą ir atspindinčių jo „prigimtį“), o anaiptol ne kaip išbandymus, antropomorfiškai išreiškiančius topinių turinių transformacijas. Kitaip tariant, antrasis, herojaus erdvei priklausantis, pasakojimas, atrodo, daugiau teikia medžiagos – jei aprėpiama žinomų variantų visuma – kvalifikacinei, taksonominei, o ne funkicinei ir ideologinei analizei.

Taip pat galima kelti sau klausimą, ar jau konstatuota sintagmatinė inversija nesukelia verčių, suteiktų dviem pasakojimo izotopijoms, lyginamosios transformacijos, ar uždara pasakojimo erdvė nėra tas pats, kas trumpalaikis herojaus buvimas žmonių visuomenėje, kur jo funkcija būtų priminti, neigiant nustatytas vertes, kitos galimos verčių sistemos egzistavimą. „Stebuklingumas“, esantis kitur, tuo būdu įgytų visur esančio mitiškumo reikšmę.

Neinant taip toli, galima suformuluoti tokią hipotezę: mūsų nagrinėjama pasaka turi mitinį, pirminį ar išsklidusį turinį, reiškiamą kon-

vencionaliomis naratyvinėmis struktūromis, kurios jam nėra visiškai pritaikytos. Visuma pasakojimo sekvencijų, priklausančių pasakos (nagrinėjamos apimant įvairius jos variantus) mitinei erdvei, sudaro instrumentariją, kuris, nors ir nepilnas, iš principo leidžia bent iš dalies atkurti mitologinį kodą.

Šitaip apribodami mūsų samprotavimų sritį vien lietuvių kultūros kontekstu, pamėginsime pažiūrėti, kokius mitinio universumo elementus galima atkasti kalbamojoje pasakoje ir kokios procedūros gali būti taikomos tam reikalui.

2. MITINIS UNIVERSUMAS

2.1. Mitinė erdvė

Herojaus išvykimas įveda jį į universumą, iš esmės skirtingą nuo to, kurį jis ką tik paliko.

1. Ryškiausią skirtumą sudaro ypatingas žmogiškųjų būtybių suskirstymas pagal kategoriją *gyvenimas vs mirtis* ir jo trinaris pobūdis: šalia gyvųjų pasaulio egzistuoja mirusiųjų pasaulis, o tarp jų yra mirusiųjų-gyvųjų – *vėlių* (mirusiųjų dvasios, kurių gyvenimas panašus į gyvųjų ir kurios apdovanotos fizine esamybe) pasaulis. Be *vėlių*, šiame gyvenime dalyvauja *velniai* (kurie iš dalies painiojami su krikščioniškaisiais demonais) ir visų jų valdovas *Velnias*.

2. Antrasis šio universumo bruožas suartina jį su kitais mitiniais universumais: būtybių taksonomija čia tebėra formali ir neprivaloma; kadangi būtybių klasės egzistuoja savaime, atskiros būtybės gali pereiti iš vienos klasės į kitą (šitaip užburti gyvieji pereina į mirusiųjų-gyvųjų klasę, pastarieji į mirusiųjų klasę, ir atvirkščiai). Šios transformacijos priklauso ne nuo būtybių noro, o tik nuo dviejų pasakos protagonistų galios: nuo *Velnio* (ir pagal įgaliojimus – nuo jo bendrų) ir *Bebaimio Herojaus*.

Riba, skirianti gyvųjų pasaulį nuo *vėlių* pasaulio, gali būti nubrėžta laiko (*naktis vs diena*) arba erdvės (*aukštai – šis pasaulis vs žemai – požeminis pasaulis*) kategorijomis, arba įvairiais tų kategorijų deriniais. Bet kuriuo atveju ši riba tėra santykinė; kai vidury dienos vienas žmogus sutinka kitą žmogų, jis nežino, su kuo turi reikalą: su gyvuoju, su *vėle* ar su *velniu*. Vienintelis kriterijus, kuris atrodo svarbus atskirti gyvąjį, yra baimė, kurią šiam sukelia negyvieji. Šiuo požiūriu herojus, kuris nieko nebijo, nepriklauso gyvųjų klasei. Dar daugiau: jis yra tas,

kuris ryžtingai ir bet kuriomis aplinkybėmis neigia egzistuojant ribą tarp šių dviejų pasaulių; jis elgiasi vienodai su visais: jo nestebina nei nepaprasta išvaizda, nei nenormalūs veiksmai; o žodžiai, kuriais jis kreipiasi, visada pažymėti tyčiniu normalumu. Taigi herojus dalyvauja dvejopame gyvenime; gyvenimo ir mirties disjunkcija jam nesvarbi.

Tokia gyvenimo ir mirties samprata atitinka lietuvių tikėjimus, dar gyvavusius XIX amžiuje: vėlių dalyvavimas kasdieniame gyvenime buvo savaime suprantamas dalykas; tas anapusinis pasaulis buvo pažįstamas *aiškiaregių* klasei (kuriai priklausė, pavyzdžiui, gimusieji tarp Didžiojo ketvirtadienio ir Velykų sekmadienio, tačiau į kurią patekti galima tik nustatytu būdu). Taigi liaudies pasakos stebukliškumas visiškai susilieja su realiu mitiškumu; pasakos naujovė yra net ne tai, kad herojus gali prasiskverbti į šį mitinį universumą, bet tai, kad jis turi didžiules galias be jokio išankstinio kvalifikavimo. Mums atrodo, kad šis faktas yra argumentas, paremiantis pasiūlytą hipotezę (žr. 1.4).

2.2. Apie tinkamą naratyvinių struktūrų panaudojimą

Erdvė, kurioje manevruoja herojus, atrodo kaip iš esmės ikirikščioniškasis universumas, kur nėra nei dualistinės gyvenimo ir mirties opozicijos, nei ontologinių klasifikacijų pastovumo; galima pabandyti pažiūrėti, ar herojaus ir jo priešininkų elgesys leidžia geriau pažinti tą universumą.

Šiai preliminarinei analizei priimtina yra tokia procedūra:

1) tyrinėti tik pačias naratyvines sekvencijas nepriklausomai nuo jų vietos kiekvienoje duotoje pasakoje ir nuo funkcinės reikšmės, kurią jos dėl to įgyja, ir sujungti galimas palyginti sekvencijas, išbarstytas skirtinguose variantuose, kad iš jų būtų sudaryta (taip, kaip lingvistikoje analizuojamos grandinės) vienintelė ilgiausia ir kiek įmanoma pilnesnė sekvencija;

2) tik iš dalies panaudoti pasakojimo sekvencinę sandarą kodui, o ne komunikatui paaiškinti.

Jau paviršutinis žvilgsnis į būdingus pasakų variantų sugrupavimus leidžia atpažinti du sekvencinės sandaros tipus: a) dvinarę struktūrą: herojus pradžioje susitinka su vėlėmis ir tik po to turi akis į akį susidurti su velniais; b) trinarę struktūrą, kuri manifestuojama gerai pažįstama triplikacijos forma, – herojus turi, pavyzdžiui, praleisti tris naktis pačiliui vienoje vietoje ir patirti keletą vis sunkesnių išbandymų.

Pirmuoju atveju pasakojimo *crescendo* gali būti taksonomiškai aiškinamas kaip hierarchinio santykio tarp vėlių ir velnių manifestacija, leidžianti tuo būdu atskirti šio universumo valdovų klasę; antruoju atveju triplikacijos procedūra – su būdinga jai paradigmatine visumos ir sintagmatine baigtumo reikšme – aiškiai rodo, kad paskutinis išbandymas viršys ankstesnius ir atneš lemiamą sprendimą.

Taigi pasakojime su triplikacijomis, net jei ankstesnių naktų išbandymai yra skirtingai sudėlioti iš varianto į variantą, trečioji naktis skiriama herojaus ir Velnio susidūrimui. Šito mums pakanka manyti, kad Bebaimis Herojus hierarchiškai statomas toje pačioje galios plotmėje kaip ir Velnias, iki tol neginčijamas universumo, kuriame reiškiasi abu protagonistai, valdovas.

Iš čia išplaukia viena tolesnei analizei naudinga išvada: užuot ieškojus tarp skirtingų sekvencijų tokių, kurios reprezentuoja archajinę būseną, ir tokių, kurios yra šios pasakos modernios versijos, – toks uždavinyš gali pasirodyti esąs būtinas, bet jis įveda istoriškumo kriterijus, o su jais ir sunkumus, kurie dažnai atgrasina tyrinėtojus, – pakanka pasirinkti tas pasakas, kurių kulminacija yra herojaus kova su Velniu, paskui pabandyti papildyti – taikant procedūrą, nurodytą šio skyriaus pradžioje, – įvairias šios grupės sekvenčijas mūsų nagrinėjamos pasakos variantais.

2.3. Du menų meistrai

Epizodas (kurio penki variantai labai panašūs vienas į kitą), apsakantis Herojaus susitikimą su Velniu, stebina savo nelauktu ir beveik keistu pobūdžiu. Trumpai jį išdėstysime.

1. Velnio epifanija priešinama įprastiniam krikščionybės įtaigojamam pandemoniumui: Velnias yra aukšto ūgio senis, kartais milžinas, su ilga žila barzda, siekiančia kelius.

2. Išbandymas, dėl kurio iš anksto susitariama, vyksta požemio kalvėje, o ne kokioje užburtoje vietoje, kur laukiama herojaus: taigi konfrontacija reikalauja tam tikros erdvinės disjunkcijos.

3. Sutartis, kurią sudaro protagonistai, numato, kad herojaus pralaimėjimo atveju Velnias jam išduos baimės paslaptį, tačiau už tai šis turėsias sumokėti savo mirtimi. Herojus priima sutartį, ir tai nėra kiek neatsiliepia jo norui nugalėti: Velnias, be kita ko, pripažįsta, kad baimės pažinimas, sankcionuojamas mirtimi, nepriklauso jo valdomam pasauliui.

4. Susidūrimas bus jėgos išbandymas, tačiau sutartinai atsisakoma kovoti plikomis rankomis, konfrontacija vyksta tarpininkaujant įrankiams: kirviui (arba kūjui) ir priekalui. Tad herojus daugelyje variantų pristatomas kaip kalvis; pasirinkta kovos forma ne tik sulygina abu kovotojus, bet ir rodo, kad jie priklauso tai pačiai veiklos ir galios sferai.

5. Herojus išbandymą baigia nugalėtoju ne dėl to, kad jis įvaro priekalą giliau į žemę, bet dėl to, kad senio barzda patenka į priekale padarytą įskilimą. Taigi pergalę čia lemia ne fizinės jėgos pranašumas, ne koks magiškas veiksmas, o tik herojaus gudrumas.

Susidaro išpūdis, jog susidūrime dalyvauja du kalviai meistrai, kurių galios manifestacijos yra palyginamos ir kurie kėsina vienas į kito veiklos sritį.

2.4. Kultūrinis herojus

Turint galvoje šį susidūrimą ir reikia nagrinėti ankstesnių naktų įvykius. Herojaus atliktys tada atrodo daugiau jau kaip tam tikro *mo-kėjimo veikti* demonstravimas, o ne kaip išbandymas kovomis. Be to, jų skaičius ir išsidėstymas įvairuoja iš varianto į variantą, ir todėl išeties tašku laikysime tuos pagalbininkus, kuriuos herojus pasirenka praleisti trims naktims užburtoose rūmuose. Šie trys pagalbininkai:

- 1) ugnis,
- 2) varstotas,
- 3) tekėlas

atitinka tris herojaus atliktis; tad abi triplikacijos – trys naktys, kurias reikia praleisti užburtoje vietoje, trys išbandymai, kuriuos reikia iš-tverti, – nepriklauso viena nuo kitos ir palieka kovos su Velniu epizodą už šių parengiamųjų atlikčių struktūros.

Pagalbininkų funkcija pasakojimo aktantų sąraigoje – būti hiponiminėmis herojaus giliosios prigimties savybių išraiškomis, manifestacijomis objektų ar būtybių pavidalu; taigi šie trys pagalbininkai, sykiu paimti, pasirodo kaip menų ir amatų meistro įrankiai, kaip galios, būdingos kultūros pasaulio herojui, pratęsimas per tarpininkus.

Išbandymai, kuriuose tie pagalbininkai dalyvauja, tik patvirtina šį pirmą išpūdį. Dėl vietos stokos išsamiau jų neaptarsime: išskirsime tik tuos elementus, kurie mums atrodo itin reikšmingi.

1. Varstotą herojus panaudoja kaip spąstus sugauti (kad užmuštų ir įmestų į balą) dviem juodomis katėms (aiškiai Velnio bendrininkėms),

sugnybdamas jų kojas, kad galėtų apkirpti nagus: herojus priima jų pasiūlymą lošti kortomis, bet pradžioje įtikina jas, kad patogiau bus pašalinius nagus.

2. Tekėlas reikalingas nugludinti mirusiųjų kaukolėms, kurias kitą naktį keisti lankytojai panaudoja žaisdami kamuoliais, o blauzdikaučius – kaip užstatą. Ir čia herojus, prieš pradėdamas žaidimą, paverčia kultūriniais objektais kaukoles, kurių reikšmė gali pasirodyti neaiški, jei jų neatpažintumėme kitose sekvencijose (mitinėje kūno morfologijoje galva yra deiksė, nusakanti vėlės gyvybingumo pradą: kad ši „atgautų ramybę“, reikia nukirsti jai galvą ir karste padėti tarp kojų, kitaip ji naktimis staugdama ridinėsis kapinėse). Nors kontekstas nėra visiškai aiškus, galima spėti, kad velnių paveiktas herojus tuo būdu pašalina vėlėms galvas ir gražina joms rimtį.

3. Ugnis, atrodo, atlieka pagrindinį vaidmenį: su ja susijęs numirėlio prisikėlimo epizodas ir yra detaliausias; skyrium jis pasikartoja daugelyje variantų. Tai židinio ugnis; ji reikalinga nakties valgiui pagaminti. Verdant mėsa, iš kamino išsiverčia – vienu kartu ir/arba paeiliui – dalimis sukaptas numirėlis; nors herojus ir leidžia numirėliui nukristi, bet neduoda jam įkristi į puodą, taip išreikšdamas *virtos mėsos* (kurią gaminasi herojus ir kurią valgo gyvieji) ir *žalios mėsos* (žmogaus mėsos – bet ne kaulų, kuri yra velnių maistas) disjunkciją. Antra vertus, ugnis kaip šiluma dalyvauja prisikėlimo operacijos pirmoje fazėje; iš tikrųjų herojus, sudėliojęs numirėlį, pastato jį ant kojų, kad sušildytų prie ugnies (bet prisikėlimą pagaliau lemia herojaus, kuris atsigula šalia numirėlio lovoje arba karste, kūno šiluma).

Tad pagalbininkai yra esminės herojaus prigimties savybės: ugnis yra gyvybės pradas, suintymintas kaip gaivinanti kūno šiluma, bet kartu ir natūros pavertimo kultūra priemonė; įrankiai yra herojaus techniškojo genijaus ir sumanumo išraiška, patraukianti net nežmoniškas būtybes ir sužmoginanti pasaulį. Šitaip patikslinama herojaus prigimtis ir sritis, kurioje reiškiasi jo galia.

2.5. Gyvenimo ir mirties valdovas

Priemonių, kuriomis disponuoja herojus, akcentavimas privertė mus atidėti jo atliktims priskirtinos prasmės tyrimą. Tos atliktys mums atrodo kaip mokėjimo veikti (*savoir-faire*) demonstravimas. Nes, viena, atliktis nėra vienalaikė su lošimu kortomis arba žaidimu kamuoliais –

kurie tada ir būtų tariamieji išbandymai – ji eina prieš susidūrimą. Antra, prisikėlimas nėra sielos, pakliuvusios į velnio nagus, išvadavimas krikščioniškąja prasme: prisikėlusis pyksta ant herojaus ir pradeda grumtis su juo. Herojaus atliktys yra atsitiktiniai veiksmai, jo galios manifestacijos.

Visų trijų išbandymų ir baigiamosios dalies išdėstymas vienoje ašyje rodo herojų esant gyvenimo ir mirties valdovu. Tai ir yra semantinė ašis, kurioje būtybės suskirstytos klasėmis pagal jų egzistavimo būdą, o herojus yra metasubjektas, darantis transformacijas ir verčiantis tas būtybes pereiti iš vienos klasės į kitą. Pirmoji transformacija – tai Velnio pagalbininkų pasiuntimas į absoliučią mirtį (laikomą neigiamu ašies poliumi), o Velnio nugalėjimas išvaduoja iš burtų ir pagaliau paverčia gyvaisiais (gyvenimas yra teigiamam ašies poliuje) būtybes, kurios buvo vėlių – mirusiųjų-gyvųjų – būklėje. Kitos dvi transformacijos susijusios su ribos tarp dviejų mirties tipų peržengimu dvejopa prasme: herojus suteikia mirtį-ramybę vėlių galvoms, paversdamas mirusius-gyvuosius mirusiais; jis prikelia numirėlių, gulintį karste arba sukaptą dalimis, paversdamas jį vėle. (Šio nepasitenkinimas ir kova už teisę atsisėsti ant suolo prie ugnies – vienas iš įprastinių lietuviškų romios mirties įvaizdžių – rodo jo prigimtį ir tai, kad jis suteikia pirmenybę tikrai mirčiai.)

Dvi transformacijos į gyvenimą, kitos dvi į mirtį – kurių viena yra atitikusi suinteresuotos būtybės norus, kita priešinga jos valiai – sudaro įtikinamą ansamblį.

2.6. Herojus ar Dievas?

Čia mes ypač pabrėžėme herojaus poelgius, laikydami juos ženklais, atskleidžiančiais jo prigimtį, ir stengėmės labiau pažinti šį bevardį nugalėtoją, kurio vienintelis herbas yra jo veiksmai, todėl, kad jo priešininkas Velnias, magijos meistras, mums kur kas geriau pažįstamas. Galutinis jų susidūrimas dar ryškesnis: būdami beveik lygios jėgos, būtybių hierarchijoje jie užima panašią vietą. Tai du senjorai, apdovanoti aukščiausia – gyvenimo ir mirties – valdžia: tokia, kuri net šiandien mūsų respublikos prezidentams yra akivaizdus suvereniteto simbolis. Ši valdžia pasireiškia mokėjimu naudotis palyginamu, bet skirtingu meistriškumu: sumanumas priešinasi magijai. Kiekvienas turi savo sritį vykdyti savo valdžiai:

vienas valdo priešmirtinį gyvenimą ir saulės pasaulį, antrasis – pomirtinį gyvenimą, naktinį ir požeminį pasaulį; tačiau abu kėsinasi į vienas kito valdas, ir taip tęsiama kova, kurią nutraukti nėra pagrindo.

Kas kitas turėtų pasakyti, ar šitaip atskleisti mitinio kodo elementai leidžia žengti dar vieną žingsnį ir šiam *Velnio* priešui duoti mitologinį *Perkūno* vardą, herojaus, kuris, pagal kitus šaltinius, taip pat tęsia amžiną kovą su *Velniu*. Jei ši hipotezė turi kokios vertės, tai mūsų tyrimo duomenys galėtų papildyti *Velnio* ir *Varuno* palyginimų bylą.⁶

3. EPILOGAS

3.1. Atlygis pirma sutarties

Daugelyje pasakos variantų užmirštama pradinė situacija, ir pasakojimas baigiamas herojaus pergale: jis tampa karalystės valdytoju ir karaliaus žentu. Tačiau yra šeši variantai, kuriuose išsaugojamas galutinis pasakos tikslas, ir herojui leidžiama surasti baimę pridėtinėje sekvencijoje, nors ji ir neturi akivaizdaus naratyvinio ryšio su pasakojimo korpusu.

Šio epilogo atžvilgiu galimi du požiūriai: jį galima laikyti humoristine racionalizacija arba pasakojimo antrosios užsklandos nuotrūpa, užsklandos, kuri – jei galėtų būti atkurta – galbūt duotų mums mitinio elgesio raktą. Mūsų turimų duomenų menkumas, nepakankamas mitinio kodo elementų pažinimas daro tokį atkūrimą labai rizikingą. Vis dėlto bendriausiais bruožais pamėginsime jį nusakyti, nes, praleidę šį epizodą, rizikuotume suklaidinti skaitytojus, kuriems lietuviški šaltiniai yra neprieinami; kita vertus, mėginimo rekonstruoti užmojis yra svarbus: reikalas liečia klausimą, galima ar negalima, remiantis vien struktūriniais duomenimis, numatyti sąlyčių tašką, kuriame būtų lietuviškojo panteono trečioji dievybė (buvo skelbiama, kad šis panteonas privalas turėti trinarę struktūrą, nors toks teigimas paprastai laikomas romantikų išmone).

Tačiau humoristinis epizodas, kuriame herojus išgąsdinamas išpilant ant jo kibirą šalto vandens, kai jis miega, įgyja naują reikšmę, kai, užuot skyrium jį nagrinėjus, įjungiamas į mitinio pasakojimo korpusą. Iš

⁶ Ši ekvivalentiškumą mums priminė R. Jakobsonas, perėmęs jį iš Saussure'o ir išplėtojęs; mes dėkingi jam už šių samprotavimų atsiradimą.

tikrųjų nuo tol valdytojo teisė, kurią herojus gauna kaip atlygį už Velnio nugalėjimą, nepasireiškia žmonių visuomenėje, bet daugiau, matyt, išreiškia jo kaip saulės pasaulio valdovo galią.

Sutartis, sutvirtinta vedybomis, neturi vieno jos sudarytojų – Adresanto; be to, herojus vis dar šaukiasi baimės, ir šis šaukimas, pateiktas kaip manija, priverčia jo žmoną veikti. Karaliaus duktė, žinoma, yra objektas, kurio perdavimas patvirtina sutartį; tačiau sykiu ji yra herojaus geidimo objektas, t.y. metoniminis adresanto, taigi Baimės valdovo, atstovas. Taigi herojus privalo pripažinti mitinio karaliaus, kurio duktė ji yra, autoritetą, kad įteisintų savo viešpatavimą gyviesiems ir užbaigtų sutartį (pastaroji pasireiškia normalia atvirkštine forma, kur atlygis eina pirma sutikimo).

3.2. Kas sukelia herojui baimę?

Iki šiol nepanaudojome nė vieno kodo elemento ir tenkinomės pasakojimo struktūrinių duomenų ekstrapoliavimu, remdamiesi hipoteze, kad aptariamasis epizodas yra vieno ir vieningo pasakojimo dalis. Dabar panaudokime dar šį tą, ką galime sužinoti.

Karaliaus duktė veikia, patariama elgetos, vienos tų klajojančių būtybių, iš kurių tarpo dažniausiai parenkami *aiškiaregiai*. Matyt, galėjimas žvilgsniu prasiskverbti į ano pasaulio paslaptis priklauso žinojimo kategorijai. Tad iš hiponiminės substitucijos (elgeta yra pagalbininkė karaliaus dukters, o ši – adresanto manifestacija) galima spręsti adresantą-karalių esant trūkstamu trinarės struktūros nariu, jis atstovauja *Žinojimui* šalia *Norėjimo* (kurį įkūnija veikiantis herojus) ir *Galios* (kuri yra magiškos prigimties ir kaip tokia laikytina Velnio galimybe).

Išbandymas, kurį turi patirti herojus, jį užklumpa *mieganti*, t.y. nesugebantį veikti (tai, kas iš prigimties būdinga herojui) ir *gulinti*; šie du terminai, kartu paimti, nustato būseną, kuri gyvųjų pasaulyje atitinka tokia, kurią mes jau atpažįstame mirtyje, – poilsį. Jei yra universono pasidalijimas, jei herojus yra *gyvųjų* pasaulio valdovas, o Velnias – vėlių, *mirusiųjų-gyvųjų*, adresantui – kurio mes ieškome kartu su herojum – lieka *mirusiųjų* pasaulis, kuris taip pat privalo turėti savo valdovą. Velnias pasireiškia gyvųjų pasaulyje kaip naktinis ir triukšmingas padaras, o adresanto veikimo sritis yra miego valdos; o juk žinoma, kad miegą užpildo sapnai – būseną, kuri lietuvių tikėjimuose

dažnai laikoma ekvivalentiška aiškiaregystei – per juos ir galima pasiekti žinojimo trupinius.

Metoniminis adresanto dalyvavimas išbandyme manifestuojamas šalto vandens, kuriame, elgetos patarimu, knibžda žuvytės arba buožgalviai. Jei ši knibždėjimą nesunku paaiškinti kaip gyvybės pradą, sugyvenantį su šaltu vandeniu, tai mirtis taip pat yra egzistavimo forma (o buožgalviai bus tam, kad parodytų visas galimas metamorfozes); mirties šaltis priešinasi gyvenimo šilumai. Kadangi žemė ir požeminis pasaulis jau priskirti Velniui, o herojus, – tiek, kiek jį galima prilyginti Perkūnui, dangiškajai dievybei, Jupiter Tonans [Jupiterio Griausmininko. – *Vert.*], kategorijai, – yra ugnies valdovas, tai adresantui lieka viena dar nepriskirta sritis: vanduo.

Štai pažinta baimė, patirtas šventas siaubas priešais mirties valdovą, atpažintas adresantas ir priimta sutartis, įteisinanti herojaus viešpatavimą gyvųjų pasaulyje. Tad dieviškosios galios sąranga remtusi trejetainiu funkcinu padalijimu, atliepiančiu žmogaus egzistencijos skirstymą į tris skirtingas formas protavimo taksonomijoje, reguliuojančioje judrų ir besikeičiantį gyvenimą. Tad bebaimio herojaus pasaka būtų pasakojimas apie šventosios tvarkos, kartu dieviškosios ir žmogiškosios, įvedimą.

Mes ir patys nežinome, kaip vertinti šias hipotezes. Vienos tokios pasakos sekėjas – arba perrašinėtojas – šaunus XIX amžiaus tipo prūsų racionalistas baigia pasakojimą, pabrėždamas, kad, nelaimė, yra daug kvailių, kuriems šaltas vanduo kelia baimę. Ar ta baimė įgimta, ar įteigta kultūros?

Iš prancūzų kalbos vertė ROLANDAS PAVILIONIS